

Komunikacijos reikšmė J. Habermaso teorijoje

Santrauka

Pilietinės visuomenės kaip demokratijos sąlygos problema yra aktuali tiek realiame, tiek akademiname pasaulyje. Jürgeno Habermaso sociologinės teorijos apie komunikacinį veiksma pateikimas šiame straipsnyje turi dvejopą tikslą: pirma, padėti atsirasti naujam socialiniam suvokimui, jog komunikacinis kompromisas ir dialogas yra būtini priimant bendrus sprendimus; antra, atkreipti dėmesį į vokiečių sociologo Habermaso, kuris yra laikomas vienu iš ryškiausių ir įtakingiausių šios krypties atstovų, komunikacinės etikos principus. Habermaso komunikacinio veiksmo teorijos sąvokos padarė didelį poveikį teisės sociologijai, studijoms apie moderniosios visuomenės teisę, etiką, dalyvavimą ir racionalumą. Habermasas priima prielaidą, kad tik komunikacinis veiksmas vartoja kalbą kaip priemonę, kurią pasitelkdami individai gali pasiekti abipusį sutarimą kaip socialinės bendruomenės nariai. "Idealiosios kalbos situacijoje" argumentai ir įrodymai lemia tai, kas yra teisinga. Tačiau, kaip pažymi Habermasas, moderniam pasaulyje galimybė kompetentingai argumentuoti bei komunikacijai būti nevaržomai, kai visi dalyviai turi vienodas galimybes dalyvauti komunikacijos procese, dažnai žlugdoma. Habermaso intelektualinės pastangos nukreiptos į komunikacinio veiksmo tobulinimą, siekiantį žmonių kalbinio ryšio kardinalaus suintensyvėjimo ir kokybės pagerėjimo. Nors Habermasą kritikuoja dėl pernelyg abstrakčios ir idealistinės teorijos, jau yra žinomi komunikacinės etikos teorijos pritaikymo eksperimentai praktikoje: konsultacinėse ir verslo tarnybose. Straipsnis sudomins tuos, kurie gilinasi į sociologijos teoriją, kurios pagrindinė idėja yra ta, kad socialinė integracija visuomenėje tiesiogiai susijusi su konsenso kalboje formavimosi procesu. Čia nagrinėjamos Habermaso pagrindinės sąvokos turėtų padaryti įtaką naujam komunikacijos esmės suvokimui, pritaikymui ir tolesnei teorinei ar empirinei plėtočiai.

Raktažodžiai: pilietinė visuomenė, komunikacinis veiksmas, argumentavimo kompetencija, racionalizavimas, idealioji kalbos situacija, kasdieninis gyvenimas ir sistema, kolonizavimas.

Demokratinų šalių patirtis byloja, kad reikšmingiausi darbai kuriant pilietinę visuomenę atliekami tuomet, kai sutelkiamos jėgos žmonių pilietiniam aktyvumui ir jų tiesioginiam dalyvavimui formuojant valstybę. "Toks politinis procesas, kai klausimai svarstomi ir sprendimai priimami vykstant dialogui tarp piliečių ir politinių atstovų, vadinamas

dalyvaujamoju procesu" (Barber; 1984).

Stiprėjanti pilietinė visuomenė yra naudinga valstybei, ekonomikai, didina politinių, pilietinių ir socialinių teisių garantijas. Tačiau Lietuvoje demokratijos raidai būdingas atotrūkis ir nepasitikėjimas tarp politikų ir piliečių: politikai negirdi piliečių nuomonės, o piliečiai nėra stipriai organizuoti, kad galėtų dalyvauti

sprendimų priėmimo procese ir šitaip priversti politikus išgirsti jų nuomonę ir į ją atsižvelgti.

J. Habermaso sociologinės teorijos apie komunikacinį veiksma pateikimo šiame straipsnyje tikslas – padėti atsirasti naujam socialiniam suvokimui, jog piliečiai, kaip dialogo su valdžia partneriai, gali ir turi aktyviai dalyvauti priimant bendrus sprendimus, kad visų bendruomenės narių gyvenimas taptų geresnis. Taigi Lietuvos visuomenėje nebus radikalių pasikeitimų be visų jos piliečių dialogo suintensyvėjimo ir tarpusavio komunikacijos kokybės pagerėjimo. Habermaso komunikacinio veiksmo esmė yra atviras ir laisvas dialogas, kiekvienam žmogui suteikiantis ne tik teisę kalbėti, bet ir teisę būti išgirstam.

Naujoji kritinė teorija

Per paskutiniuosius du dešimtmečius socialinių ir humanitarinių mokslų tyrinėtojai pasuko “lingvistine kryptimi”, t.y. savo dėmesį sutelkė į komunikacinio veiksmo teorijas (Chriss; 1995: 545). Vokiečių sociologas Jürgenas Habermasas laikomas vienu iš ryškiausių ir įtakingiausių šios krypties atstovų. Habermaso komunikacinio veiksmo teorija padarė didelį poveikį teisės sociologijai, studijoms apie moderniosios visuomenės teisę, etiką, dalyvavimą ir racionalumą.

J. Habermasas, kaip ir Horkheimeris, Benjaminas, Adorno’as, Marcuse’ė, Frommas, yra vienas iš žymiausių Frankfurto mokyklos naujosios kritinės teorijos šalininkų. Naujoji kritinė teorija, kuri formavosi iki 1970-ųjų metų kvietė grįžti atgal į filosofijos mokslą, psichoanalizės “metodus”, kuriuos pasitelkusi siekė detaliai “diagnozuoti modernios kultūros patologijas” (Chriss; 1995: 546). Tačiau jau po 1970-ųjų metų, formavosi naujoji kritinės teorijos versija, pavadinta naująja kritine teorija, su kurios atsiradimu labiausiai susijęs

Habermasas (1971; 1975). Habermasas išlaikė kritinės teorijos pagrindus, pvz., kritinį požiūrį į pozityvizmą, siekimą sukurti naują teoriją apie pažinimą, kuris dialektiškai atsižvelgtų į socialinį, istorinį ir kultūrinį kontekstus (t.y. pažinimo sociologiją; žr.: Dahl; 1995). Pagrindinis naujosios kritinės teorijos kritikos taikiny s buvo instrumentinis racionalumas (ypač gamtos mokslų), kuris siekė tapti vienintele pagrįsta tikrojo pažinimo forma. Habermaso atsakomasis teiginys yra tas, kad pagrįstas pažinimas gali kilti tik iš atviro, laisvo ir nevaržomo dialogo. Analizuodama š komunikaciją kaip sąveiką tarp veikėjų Habermasas siekė išryškinti nedominuojančio bendravimo normas bei gilesnį priežastingumo suvokimą (Audi; 1995: 278-279). Habermaso komunikacinio veiksmo teorija gali būti laikoma kaip *viduriniojo lygmens* teorija, išsaugojanti ryšį tarp *macro* ar sistemų analitinio lauko ir *micro* ar kasdieninio gyvenimo analitinio lauko.

Teorinės veiksmo tradicijos

Pirma, Habermasas skiria du analitiškai skirtingus žmogaus egzistavimo komponentus: 1) darbą kaip tikslinį-racionalų veiksma ir 2) socialinę (simbolinę) sąveiką kaip komunikacinį veiksma. Kalbant apie tikslinį-racionalų veiksma, Habermasas skiria: a) instrumentinį veiksma, kai veiksma atlieka vienas veikėjas, racionaliai apskaičiuojantis geriausias priemones, kurios leidžia pasiekti tikslą; b) strateginį veiksma, kai veiksma apima du (ar daugiau) individus, kurie tarp savęs koordinuoja tikslinius-racionalius veiksmus siekdami tikslo.

Antra, Habermasas išplečia komunikacinio veiksmo sąvoką analizuodamas keturias - 1) teleologinio veiksmo; 2) normatyviškai reguliuojamo veiksmo; 3) Goffmano dramaturginio veiksmo; ir 4) komunikacinio veiksmo - teorines tradicijas, kurias įteisino

socialiniai mokslai. Šių keturių teorinių veiksmo perspektyvų analizėje svarbu išaiškinti santykį tarp socialinių veikėjų ir kasdieninio pasaulio. Galimos trys sąveikos formos – objektyvi, socialinė ir subjektyvi. Habermasas teigia, kad keturios teorinės veiksmo tradicijos kinta tam tikro kriterijaus atžvilgiu: atsižvelgiant į tai, kaip kiekviena iš jų sugeba įvardinti šias sąveikas tarp socialinių veikėjų ir pasaulio.

1. *Teleologinis veiksmas* pabrėžia strateginius ir tikslo siekimo išskaičiavimus, kuriuos veikėjai naudoja atlikdami veiksmus (tai būdinga utilitarizmo, racionalaus pasirinkimo teorijoms). Habermasas mano, kad ši perspektyva gali paaikškinti tik objektyvų pasaulį. Veikėjai apskaičiuoja savo sprendimus atsižvelgdami į naudingumo bei efektyvumo kriterijus; pagal objektyvios tiesos ir efektyvumo kriterijus pastangų rezultatas bus įvertintas kaip “sėkmė” ar “nesėkmė” (Habermas; 1984: 87). Taigi subjekto veiksmas, kurį perteikia suvoktas kognityvinis procesas, yra suvokiamas tik kaip santykis tarp veikėjo ir pasaulio. Habermaso teorijos požiūriu, toks veiksmas yra nepakankamas, apribotas vieno pasaulio sąvoka.

2. *Normatyviškai reguliuojamas veiksmas*. Jei teleologinis veiksmas remiasi ribota vieno pasaulio perspektyva, tai normatyviškai reguliuojamas veiksmas numato santykius tarp veikėjo ir dviejų pasaulių (Habermas; 1984: 88). Veikėjams (remiantis normatyviškai reguliuojamo veiksmo sąvoka, be kognityvinio kompleksa, yra suteikiamas motyvacinis kompleksas. Motyvacinis kompleksas padaro įmanomą normas atitinkantį elgesį, kai veikėjai sprendžia, ar jų ir kitų žmonių veiksmai atitinka egzistuojančias visuomenėje normas (Habermas; 1984: 89). Taigi be sprendimų, kurie veiksmai yra sėkmingi ar nesėkmingi pagal santykį su objektyviu pasauliu, šio veiksmo modelis įvertina veikėjo veiksmus pagal santykį

su socialiniu pasauliu, t.y. pagal kriterijų, ar jo veiksmai derinasi su normatyvinėmis tikimybėmis toje socialinėje grupėje. Tai dviejų pasaulių modelis; čia veikėjai gali atskirti faktinius (objektyvius) ir normatyvinius veiksmo elementus.

2. *Goffmano dramaturginis veiksmas* perteikia dviejų pasaulių modelį, susidedantį iš objektyvaus ir subjektyvaus veikėjo santykio su pasauliu. Goffmano veikėjas susikuria sistemą, stiprinančią jį kaip asmenybę, pasitelkdamas tam tikrus principus - savęs pateikimą ir įspūdžio valdymą. Ši idėja Habermasui primena orientavimąsi į tikslą - teleologinio veiksmo apibūdinimą. Kaip teigia Habermasas (1984: 90), “dramaturginio veiksmo savybės yra tam tikra prasme parazitinės, nes jos pagrįstos veiksmo, nukreipto į tikslą, struktūra”. Be objektyvaus pasaulio, dramaturginiam veiksmui būdingas subjektyvusis pasaulis, kai veikėjai pateikia save atsižvelgdami į auditoriją. Remiantis tokio modelio principais atveriamas veikėjų subjektyvusis pasaulis. Habermaso žodžiais tariant, “veikėjas orientuojamas į savo paties subjektyvų pasaulį stebint savai publikai” (Habermas; 1984: 93). Priešingai negu normatyviškai reguliuojamas veiksmas, dramaturginis veiksmas neleidžia suprasti ir paaikškinti socialinio pasaulio.

Habermasas daro prielaidą, kad visos trys minėtos veiksmo sąvokos yra netobulos, nepakankamos. Nors kiekviena iš veiksmo sąvokų (teleologinė, normatyviškai reguliuojama ir dramaturginė) nusako kalbos svarbą aiškinant veikėjų santykį su pasauliu, vis dėlto Habermasas mano, kad tik *komunikacinis veiksmas* įtraukia kalbą kaip priemonę, pagrįstam ir neprievartiniam veiksmui, kai veikėjai gali iš tikrųjų pasiekti abipusį supratimą ir sutarimą kaip socialinės bendruomenės nariai.

4. Komunikacinis veiksmas

Habermasas parodo, kad būtent komunikacinis veiksmas, o ne tikslinis-racionalus veiksmas yra ypatingas ir giliausiai prasiskverbiantis žmogaus fenomenas. Tai yra viso socialinio ir kultūrinio gyvenimo pamatas. Habermaso teigimu, pažinimo ir suvokimo procesai yra glaudžiai susiję su kasdienės kalbos vartojimu, t.y. kasdieninėmis komunikacinėmis sąveikomis. Taigi grįžtame prie svarbiausios Habermaso komunikacinio veiksmo teorijos, suformuluotos knygoje *Komunikacinio veiksmo teorija* (1984, 1987). Įdomi detalė yra ta, kad, siekdamas atskleisti ir paaikškinti komunikacinio veiksmo analizės metodus, Baldamusas (1992: 100) atliko šio Habermaso leidinio citatų analizę, iš kurios išplaukė tam tikros išvados. Habermasas citavo iš viso 220 teoretikų, iš kurių dažniausiai buvo cituojami pirmieji penki autoriai: 1) Parsonsas (pacituotas 180 kartų), 2) Weberis (140 kartų), 3) Durheimas (76 kartus), 4) Meadas (75 kartus), 5) Marxas (69 kartus). Statistika rodo, kokie sociologijos mokslų atstovai padarė didžiausią įtaką Habermaso intelektualiam pasirinkimui. Neatsitiktinai Habermasas minėjo (1987: 199), kad “nė į vieną teoriją apie visuomenę negalima žiūrėti rimtai, jei ji su pagarba neatsižvelgia į Parsoną”.

Habermasas (1984: 86) *komunikacinį veiksmą* apibrėžia kaip “mažiausiai dviejų subjektų, kurie gali kalbėti ir veikti tarpusavyje vartodami verbalines ar neverbalines priemones, sąveiką”. Habermaso modelyje yra svarbi kalba pati savaime. Tai yra priemonė, kurią pasitelkdami individai interpretuoja veiksmus derėdamiesi dėl situacijos apibrėžimų. Idealu, jei tokios derybos priveda prie galutinių situacijos apibrėžimų ir tarp dialogo dalyvių galiausiai pasiekiamas abipusis konsensusas (vadinamoji “idealiąji kalbos situacija”). Šis

procesas, t.y. supratimo pasitelkiant kalbą siekimas, yra pagrindinė komunikacinio veiksmo teorijos problema.

Habermasas patikslina (1984: 95): “tiksliai komunikacinio veiksmo modelis nusako kalbą kaip priemonę, kuri skatina nevaržomą komunikaciją, kai kalbėtojas ir klausytojas, be iš anksto apibrėžto konteksto, svarsto dalykus objektyviame, socialiniame ir subjektyviame pasaulyuose tam, kad surastų bendrą sutarimą ir situacijos apibrėžimus”. Habermasas kalbą vertina kaip komunikacijos priemonę, leidžiančią specifiškai ir sistemiškai suderinti asmens individualumą su socializacijos procesu. Kalba pajėgi atlikti šią integruojančią socialinę funkciją. Habermasas priima prielaidą, kad kalba turi kompleksinę struktūrą, leidžiančią komunikuoti ir reguliuoti mūsų bendravimą dviejuose - individo ir socialinių sistemų - lygmenyse. Taigi kalba socialinėje sistemoje atlieka integruojančio ir reguliuojančio operatoriaus vaidmenį.

Habermasas labiausiai domisi komunikaciniu veiksmu, kai “veikėjų veiksmai yra koordinuojami ne pasitelkiant sėkmės egocentrinis išskaičiavimus, bet veiksmus, kurie siekia abipusio konsenso. Habermasas (1984: 75) toliau tvirtina, jog “konsenso pasiekimo sąvoka nusako racionaliai motyvuotą susitarimą tarp dalyvių”. Konsensusas teoriniame diskurse atsiranda tada, kai dalyviai pripažįsta keturis pagrindinio reikalavimus; 1) kalbėtojo pareiškimai yra suprantami/suvokiami; 2) kalbėtojo tvirtinimai/teiginiai yra teisingi, t.y. kalbėtojas pateikia patikimas žinias; 3) kalbėtojas yra teisingas siūlydamas savo teiginius, t.y. kalbėtojas yra patikimas; 4) kalbėtojas turi teisę pareikšti tokius teiginius/pasiūlymus. Konsensusas pasiekiamas tuomet, kai visų šių pagrindinio reikalavimų yra laikomasi. Konsensusas nepasiekiamas, jei ignoruojamas bent vienas iš šių reikalavimų. Moderniame

pasulyje, kaip pažymi Habermasas, yra jėgų, kurios griauna šį procesą, t.y. trukdo pasiekti konsensą, šitaip žlugdydamos galimybę komunikacijai būti nevaržomai.

Idealioji kalbos situacija

Habermasas bando surasti būdą, kuris leistų instituciškai įteisinti galiojančias normatyvines (moralines) sąlygas, skatinančias “idealią kalbos situaciją” egzistavimą visuomenėje. Habermaso pagrindinė linija – *nevaržoma/nedeporuota komunikacija*. Jis susirūpinęs tomis socialinėmis struktūromis, kurioms būdinga deformuota, žlugdoma komunikacija, todėl ieško būdų, kurie leistų eliminuoti laisvosios komunikacijos trukdymus. Habermaso teigimu, politinis tikslas – visuomenė be varžomos komunikacijos.

Teoriniame diskurso ir komunikacinio veiksmo pasaulyje kalbama apie “idealią kalbos situaciją”, kai įtikinamasis ir svaresnis argumentas, o ne valdžia ar jėga lemia tai, kas yra laimėtojas. Kaip aiškina Habermasas, “jokia kita jėga, išskyrus svarų argumentą, nėra panaudojama komunikaciniame veiksmo ir visi motyvai, išskyrus bendrą tiesos ieškojimą, yra atmetami” (Habermas; 1975: 107-108). Taigi *įrodymų ir argumentų* svaris lemia tai, kas yra laikoma galiojančiu ir teisingu. Argumentai, kurie kyla iš tokio diskurso (ir dėl kurio dalyviai susirenka diskutuoti), yra laikomi teisingais. Taigi Habermasas pripažįsta konsenso tiesos teoriją. Ši tiesa yra dalis visos komunikacijos, o jos visapusiška raiška yra Habermaso evoliucijos teorijos tikslas. Kaip teigia McCarthy’is, “tiesos idėja krypta tiesiai į sąveikos formą, kuri yra laisva nuo įvairių suvaržymų ir įtakų. Geras ir teisingas gyvenimas – tai kritinės teorijos tikslas, kuris glūdi giliai teisingumo sąvokoje ir yra numatytas kiekviename kalbos veiksmo” (McCarthy; 1982: 308).

Habermaso “idealią kalbos situaciją” reikalauja tokių sąlygų, kurios yra būtinos “teisingam ir sąžiningam dviejų subjektų komunikaciniam žaidimui”. Visi dalyviai privalo turėti vienodas galimybes dalyvauti šiame procese. Jie privalo turėti teisę pareikšti, ginti ar kritikuoti bet kurį faktinį ar normatyvinį teiginį. Tokios sąveikos neturi varžyti statusų ar vaidmenų skirtumai arba vienpusiškai galiojančios normos. Labai svarbu, kad dalyvių, dalyvaujančių idealioje kalbos situacijoje, esminis motyvas būtų troškimas pasiekti konsensą dėl teiginių teisingumo ir normų galiojimo (Bernstein; 1995: 50-51). Tačiau “idealią kalbos situaciją” pati savaime neveda į atvirą ir laisvą diskursą. Atviras ir laisvas diskursas reikalauja daug kitų *a priori* sąlygų, pradedant kultūros tradicijomis ir baigiant materialinių išteklių paskirstymu (Held; 1980: 396). Ir galiausiai norint, kad būtų įgyvendinta “idealią kalbos situaciją”, būtina jos dalyvių “komunikacinė kompetencija”.

Racionalumas ir racionalizavimas

Habermasas atstovauja vokiečių racionaliosios pakraipos filosofinei tradicijai. Jis teigia, kad klasikinė racionalumas nėra įmanomas, nes tradicinę metafiziką dekonstravo Nietzsche’ė ir Heideggeris. Tačiau, jo manymu, racionalų subjekto protą būtina pakeisti komunikacinio veiksmo protu (Rubavičius; 1999: 29). Habermasas labiausiai susirūpinęs analitine programa, kuri pasitelkdama komunikacinę etiką ir veikėjų socialinį racionalumą, siekia nustatyti neprievartinio, komunikacinio veiksmo kriterijus. Racionalumo problemą Habermasas apmąsto iš naujo, teigdamas, kad sąlygas, kurias nusako komunikaciniu požiūriu pagrįstai pasiektas konsensus tarp veikėjų, turi įteisinti jų komunikacinis racionalumas, “argumentavimo

kompetencija” (Hinkle; 1992: 317).

Habermaso racionalaus diskurso modelis remiasi “įtikinamesnio argumento jėga”. Racionalų konsensą galima pasiekti tik pasitelkiant nevaržomą dialogą (McCarthy; 1982: 326). Habermaso diskurso modelis Meado apibrėžtą individo vaidmenį perkelia į visuomenės sferą. Kanto pareigos etiką, kaip kategorinį imperatyvą, Habermasas pakeičia intersubjektyvaus ir laisvo argumentavimo diskurso etika.

Habermaso racionalaus diskurso modelis parodo, kad racionalumas priklauso ne tik objektyvaus pasaulio funkcionavimui. Komunikacinėje etikoje racionalumo klausimas priklauso skirtingoms realybės sferoms, pvz., veiksmas – objektyviam pasauliui, normų teisingumas – socialiniam, tiesa – subjektyviam, standartų adekvatiškumas – estetiniam (Habermas; 1984: 22).

Racionalizacija – dar viena svarbi Habermaso sąvoka. Racionalizacija yra *komunikacijos suvaržymų panaikinimas* (Habermas; 1970: 118). Akivaizdu, kad Habermaso racionalizacijos sampratai didelį poveikį padarė M.Weberis, kurio teigimu, racionalizacija yra procesas, kai tam tikros socialinio gyvenimo sferos yra sutvarkomos remiantis priešasties ir padarinio ar funkcinio racionalumo kriterijumi. Anot M.Weberio, moderni Vakarų visuomenė turi racionalią ekonomiką ir atitinkamą mentalitetą. Racionali ekonomika yra sutvarkyta funkcinio požiūriu: jos sprendimų priėmimo pagrindas yra naudos ir kainos argumentų pasvėrimas. Nors racionalumo šaknys glūdi ekonominėje sandaroje, tačiau palaipsniui jis apėmė ir politinę organizaciją, socialinę ir kultūrinę tvarką. Racionalumo kriterijai yra efektyvumas, produktyvumas, nauda ir kaina. M.Weberis pažymėjo, kad racionaliai organizuota moderniosios visuomenės tvarka iškyla prieš

individas kaip visa apimanti bei nugalinti jėga. Moderniosios ekonominės tvarkos sąlygos jiems tampa “geležiniu narvu” (Weber; 1978: 163-162)

Habermasas, kalbėdamas apie racionalizaciją, pabrėžia skirtumą tarp tikslinio-racionalaus ir komunikacinio veiksmų. Tikslinio-racionalaus veiksmo racionalizacija skatina produktyvios jėgos augimą ir technologinės kasdieninio gyvenimo kontrolės didėjimą. Tokia racionalizacijos forma Habermasui, kaip ir Weberiui, yra pagrindinė modernaus pasaulio problema (Ritzer; 1996: 294). Habermaso komunikacinio veiksmo racionalizacija yra tam tikras priešnuodis tikslinio-racionalaus veiksmo racionalizacijai. Komunikacinio veiksmo racionalizacija skatina laisvą ir atvirą, be dominavimo, komunikaciją. Legitimacija ir ideologija yra dvi pagrindinės deformuotos komunikacijos priešastys, kurios, Habermaso teigimu, turėtų būti eliminuotos, jei norima turėti laisvą ir atvirą komunikaciją.

Socialinių normų lygmenyje racionalizacija apima normatyvinio represyvumo ir griežtumo mažinimą bei lankstumo ir refleksyvumo didinimą. Tokios mažiau ribojamos normatyvinės sistemos plėtra sudaro Habermaso socialinės evoliucijos teorijos pagrindą. Tokios evoliucijos rezultatas – racionali visuomenė. Taigi racionalią komunikaciją galima pasiekti pasitelkus racionalizacijos procesą, kuris nusako kliūčių, trukdančių komunikacijos plėtrai, panaikinimą. Apibendrinant galima teigti, kad šitaip įvardijama komunikacijos sistema, kurioje atvirai perteikiamos idėjos, o susitarimai pasiekiami pasitelkiant argumentus.

Habermasas teigia, kad nėra daug komunikacinių veiksmų, kurie kasdieniniame gyvenime gali būti apibūdinami pagal šį diskurso modelį. Visuomeninių svarstymų patirtis rodo, kad dažnai iškyla deformuota komunikacija. Racionalus diskursas atmeta suvaržytą/

deformuotą komunikaciją. Pinigų, valdžios, mokslo kaip ideologijos panaudojimas yra priemonės, kurios panaudojamos sistemiskam komunikacijos iškreipimui (Habermas; 1976). Kitaip tariant, nekritiškas tikėjimas mokslu bei valdžia gali deformuoti komunikacijos procesą.

Teisė ir komunikacinė etika

Analizuodamas teisinę sistemą, Habermasas pabrėžė, jog teisė negali būti atskirta nuo moralės. Tačiau jis nėra substanyvios moralės šalininkas, nes “teisė negali mums suteikti nedviprasmiškų esminių teisingumo normų”. Priešingai, jis vartoja sąvoką “komunikacinė etika”, kuri yra procedūrinio racionalumo pagrindas (White; 1988: 73). Habermasas gina moralinę teisės koncepciją, kuri teigia, jog moralinio argumentavimo institucinis įteisinimas yra raktas, leidžiantis atverti procedūrinio racionalumo duris. Moralės teorija gali ir turi padėti išaiškinti mūsų moralinės intuicijos universaliuosius pagrindus, pabrėžti individų teises, postuludama lygią pagarbą kiekvieno žmogaus orumui. Bet moraliniai principai taip pat turi saugoti intersubjektyvius abipusio pripažinimo santykius, kurie individams leidžia išlikti tos visuomenės nariais. Habermaso minimalioji moralinė etika atitinka teisingumo ir solidarumo principus: “moralę lemia pagarbos, solidarumo ir kolektyvinio gėrio lygybė. Šios pamatinės idėjos įvardija simetriškus santykius ir abipusiškumą, kuriuos garantuoja komunikacinis veiksmas” (Habermas; 1988: 44). Habermaso komunikacinė etika pagrįsta “perėjimu iš atskiro moralinio sąmoningumo, atspindinčio Kanto etikos moralinę sąmonę, į dialogą plėtojančių subjektų visuomenę” (McCarthy; 1982: 327). Tai yra perėjimas iš instrumentinio racionalumo į komunikacinį racionalumą.

Komunikacinė etika yra pateikiama kaip “besitęsiantis mokymosi procesas” (White; 1988: 82). Habermaso etika perteikia atvirą bendravimą, t.y. bendravimą, kai kiekvienas žmogus yra įpareigotas klausyti ir išgirsti kito balsą. Tokiame bendravime dalijamasi skirtingomis patirtimis ir bandoma geriau suvokti tai, kas mes esame ir ko siekiame. Habermaso diskurso modelis yra pateikiamas kaip normatyviniu požiūriu idealus. Tai yra idealusis tipas, kuris gali būti naudojamas kaip vadovas demokratiniam sprendimų priėmimo procese ir empirinėje kritikoje apie sistemiskai deformuojamą komunikaciją.

“Kasdieninis gyvenimas” ir “sistema”

Komunikacinio veiksmo teorijoje Habermasas skiria sistemos imperatyvus ir individų kasdienį gyvenimą (žr. 1 lentelę). Išskirdamas sistemos teoriją ir teoriją, orientuotą į veiksmą, Habermasas plėtojo modernią teoriją, kuri taikoma socialinėje ir sistemų integracijos analizėje.

Komunikacinė racionalumo teorija, priešingai negu Weberio tradicinė teorija, pradeda simboliškai įvardintu, struktūriniu kasdieniu gyvenimu, kuris nusako žmogaus konstruojamą refleksiškumą aplinkos atžvilgiu. Kasdieninio gyvenimo sąvoka kilo iš fenomenologinės sociologijos, konkrečiai kalbant, iš Alfredo Schutzto teorijos. Bet Habermasas savo teorijoje labiau remiasi G.H.Meado kasdieninio gyvenimo sąvokos interpretacijomis.

Kasdieninis gyvenimas perteikia socialines normas, moralę ir požiūrį į pasaulį. Kasdieninis gyvenimas yra ta vieta, kur susitinka kalbėtojas ir klausytojas, kur šie veikėjai kelia abipusius reikalavimus, kur jie gali kritikuoti ir diskutuoti. Tai - argumentų procesas, kuris pasitelkiamas

siekiant abipusio supratimo. Kalbėjimo paskirtis kasdieniniame gyvenime yra spręsti gyvenimo problemas. Šiam tikslui paklūsta ir fikcijos, pasakojimo bei metaforų elementai, susiję su kalba. Kaip retorinės priemonės jie padeda įtikinti, priversti, pasiekti sutarimą (Rubavičius; 1999: 31). Kasdieninio gyvenimo socialinė integracija yra pagrįsta komunikacija, o kartu pripažįsta intersubjektyvumą ir abipusį veikėjų supratimą.

Habermasas susirūpinęs dėl kasdieninio gyvenimo racionalizacijos. Jis įsitikinęs, kad juo kasdieninis gyvenimas tampa racionalesnis, tuo didesnė tikimybė, kad sąveiką kontroliuos "racionali požiūriu motyvuotas tarpusavio supratimas". Toks racionalus konsenso siekimo metodas yra pagrįstas įtikinamesnio argumento viršenybe. Kasdieninio gyvenimo racionalizacijos procesas nuolatos įtraukia progresyviuosius diferenciacijos elementus. Kasdieninis gyvenimas susideda iš kultūros (jos įtakos veiksmui), visuomenės (socialinių santykių) ir asmenybės (žmogaus elgesio pavidalų). Komunikacinis veiksmas ir konsensuso siekimas rodo, kad svarbu stebėti kasdieninio gyvenimo reprodukcijos procesą, kurį nusako kultūros stiprinimas, visuomenės integracija, asmenybės formavimasis.

Jei kasdieninis gyvenimas perteikia veikiančių subjektų požiūrį į visuomenę, tai sistema apima išorinę perspektyvą, kuri žvelgia į visuomenę iš stebėtojo padėties. Analizuojant sistemas svarbus yra veiksmų sąryšis, funkciniai veiksmai ir įnašas į sistemos išlaikymą. Kiekvienas iš kasdieninio gyvenimo pagrindinių komponentų (kultūra, visuomenė, asmenybė) turi atitikmenis sistemoje. Kultūrinė reprodukcija, socialinė integracija ir asmenybės formavimasis vyksta sistemos lygmenyje. Sistema turi savo šaknis kasdieniniame gyvenime, tačiau ji pati plėtoja savo struktūrinius požymius. Tokių struktūrų

pavyzdžiai: šeima, teisė, valstybė, ekonomika. Kai šios struktūros plėtojasi, jos vis labiau tolsta nuo kasdieninio gyvenimo. Sistemos integracija yra pagrįsta instrumentiniu ir strateginiu veiksmu/racionalumu. Sistema tampa racionalesnė, kai jos kompleksiskumas ir diferenciacija progresuoja, t.y. kai jos aplinkos kitimų adaptacijos ribos didėja (White; 1988: 104). Veiksmų koordinacija šioje visuomenės srityje priklauso nuo rinkos ar politinės sistemos arba funkcinių mechanizmų, kurie veikia anapus veikėjų. Kuo sistema yra stipresnė, tuo labiau ji sugeba kontroliuoti kasdieninį gyvenimą. Tokiu atveju konsenso siekimo procesas darosi mažiau reikšmingas. Kitaip tariant, tokioms racionalioms sistemoms labiau būdingas valdymas pasitelkiant kontrolės veiksnius negu vadovavimasis konsensuso galimybėmis.

Habermaso socialinė teorija siekia harmoningai sujungti šias dvi konceptualias strategijas: "sistemą" ir "kasdieninį gyvenimą" (Habermas; 1987: 151). Šias dvi strategijas jis vadina "socialine integracija" ir "sistemos integracija". Socialinės integracijos perspektyva pagrįsta kasdieniniu gyvenimu ir būdais, kurie leidžia veiksmo sistemą integruoti pasitelkiant normatyviškai garantuotą arba komunikatyviai pasiektą konsensą. Teoretikai, kurie įsitikinę, kad visuomenės darna yra pasiekama pasitelkus socialinę integraciją, turėtų pradėti nuo komunikacinio veiksmo ir žiūrėti į visuomenę iš kasdieninio gyvenimo arba hermeneutinės perspektyvos. Sistemos integracijos perspektyva analizuoja sistemą ir būdus, kurie leidžia integruoti pasitelkus išorinę individų sprendimų kontrolę. Šios perspektyvos požiūriu visuomenė yra save reguliuojanti sistema. Habermasas, išvelgdamas šių atskirų perspektyvų ribotumą, siūlo savo alternatyvą – "jis mato visuomenę

1 lentelė. Individo dalyvavimas, komunikacija, bei teisės procedūriniai aspektai "sistemoje" ir "kasdieniniame gyvenime" remiantis sistemos ir veiksmo teorinėmis perspektyvomis

	<i>Perspektyva:</i> SISTEMA Sistemos teorija	KASDIENINIS GYVENIMAS Veiksmo teorija
Tikslas	Reguluoti kompleksiskumą sistemose	Demokratizacija
Praktiškas rezultatas	Instrumentinių problemų sprendimas	Moralinis-praktinis mokymasis, siekiant keisti sąveikos formas
Komunikacijos racionalumas	Vienpusis transformuotos komunikacijos procesas, pagrįstas save reguliuojančiu ir į tikslą orientuotu racionalumu	Racionalumas, grindžiamas abipuse komunikacija
Individo dalyvavimo laipsnis	Dalyvavimas priklauso nuo to, koks instrumentinis būdas pritaikomas panaudojant individo žinias ir patirtį	Dalyvauja kaip subjektai, kurie turi aiškiai apibrėžtas teises
Teisės procedūrinių veiksmų padarinys	Procedūriniai veiksniai funkciniu požiūriu padeda išlaikyti sistemą	Procedūriniai veiksniai tobulina demokratizavimo procesą, turint mintyse realų kiekvieno individo kasdieninį gyvenimą

kaip sistemą, kuri turi įgyvendinti sąlygas, kad išlaikytų socialinius ir kultūrinius pasaulius. Ta visuomenės formulė yra sistemiškai stabilus socialiniu požiūriu integruotų grupių veiksmų kompleksas". Tai euristinis pasiūlymas, įvardijantis visuomenę kaip esybę, kuri socialinės evoliucijos procese tampa diferencijuota tiek kaip "sistema", tiek kaip "kasdieninis gyvenimas" (Habermas; 1987: 151-152).

Kasdieninio gyvenimo kolonizacija

Habermaso požiūriu, visuomenė yra dviejų pasaulių – kasdieninio gyvenimo ir sistemos - kurie įgauna skirtingas racionalizacijos formas, jungtis. Jis darė prielaidą, kad sistema yra ta jėga, kuri "kolonizuoja" kasdieninį gyvenimą. Vartodamas sąvoką "kasdieninio gyvenimo

kolonizacija", jis siekė išaiškinti būdus, kurie sudaro sąlygas suvaržyti, apriboti, deformuoti kasdieninio gyvenimo komunikacijos procesą.

Habermasas domėjosi Weberio įvardintu racionalizacijos procesu, ypač kasdienio gyvenimo ir sistemos diferencine racionalizacija bei kolonizacija. Vartojant Weberio tezę, sistema yra formalaus racionalumo, o kasdieninis gyvenimas – substanyvaus racionalumo sfera. Kasdieninio gyvenimo racionalizacija moderniam pasaulyje rodo, kad dominuoja ne substanyvusis racionalumas, bet formalusis racionalumas.

Socialinė integracija visuomenėje pasiekama pasitelkus kalbos konsenso formavimosi procesą. Tačiau šio proceso rezultatas yra tas, kad vis didėjantys reikalavimai kalbai viršija jos pajėgumus. Habermasas bando paaiškinti kolonizacijos eigą, teigdamas, kad

labiau diferencijuotoje sistemoje tokios delingvistinės priemonės kaip pinigai (ekonomikoje), valdžia (politikoje), pakeičia kalbą kaip koordinuojančią priemonę ir dėl to turi sprendžiamąją galią. Gyvenimas tokioje sistemoje tampa monetarizuotas ir biurokratizuotas (Habermas; 1987: 283). Dėl šios priežasties sistemos racionalizacija pasiekia pergalę prieš kasdieninio gyvenimo racionalizaciją. Viso to rezultatas: kasdieninį gyvenimą vis labiau kolonizuoja sistema. Habermasas pažymi, kad tokioje sistemoje komunikacinis veiksmas vis mažiau susijęs su konsenso siekimu. Komunikacija tampa labiau suvaržyta, suardyta, fragmentiška.

Habermaso diagnozė dėl modernios visuomenės plėtros pasirodė esanti dvilypė dėl jo pastangų matyti tiek kasdieninio gyvenimo materialėjimą, tiek struktūrines galimybes. Viena vertus, vis stiprėjančius teisės procedūrinius veiksmus jis laiko atsakymu kasdieninio gyvenimo struktūroms. Kartu jis atrado veiksmus sistemoje (pvz., juridifikaciją), kurie kolonizuoja kasdieninio gyvenimo komunikacines struktūras. Habermaso nuomone, tai laikytina neigiamais padariniais. Kitas Habermaso atradimas – tai kasdieninio gyvenimo ir sisteminių imperatyvų subordinacija. Dėl to prarandama laisvė biurokratinėje visuomenėje, didėja kontrolės siekimas, suvaržantis moralinių-praktinių vertybių siekimą. Vienas iš tokio kolonizavimo pavyzdžių yra tas, kad šiuolaikiniame pasaulyje visuomenė linkusi turėti vis daugiau technologinių savybių. Tačiau tai nėra racionalizuoto kasdieninio gyvenimo diferencijuotos struktūros, bet faktas, kad specializuotos argumentavimo formos vis labiau tampa “saugomu rezervatu” ir šitaip praranda sąlytį su daugeliu individų, gerai suvokiančių vykstančius procesus (White; 1988: 116).

Habermasas pateikia kovos prieš kolonizaciją visuomenėje pavyzdžių. Tai socialiniai judėjimai, kovojantys už socialinę lygybę, aplinkos išsaugojimą, žmonių teises, taiką, sąjūdžiai, nukreipti prieš kasdieninio gyvenimo kolonizaciją, kurią vykdo sistema (Seidman; 1989: 25).

Teisė (įstatymas), dalyvavimas ir komunikacinis racionalumas

Habermaso etikos diskurso požiūriu, svarbu skirti “normatyviškai priskirtą sutarimą” ir “komunikatyviškai pasiektą susitarimą”. Teisė (įstatymas), kaip mąsto Habermasas, turėtų instaliuoti ar pakoreguoti komunikacijos kanalus save reguliuojančiame demokratiame procese, kai priimami sprendimai (Habermas, 1987: 356-373). Kai teisė (įstatymas) funkcionuoja kaip instrumentinio valdymo priemonė, rinkos vardu ar pasitelkdama valstybės valdžios intervenciją, kasdieninis gyvenimas kenčia nuo sistematiškai deformuotos komunikacijos. Tokį procesą Habermasas laiko kasdieninio gyvenimo kolonizacijos padariniu.

Vienas iš būdų, leidžiantis empiriškai patikrinti Habermaso komunikacinio veiksmo teoriją, įskaitant jo tezę apie sistemiškai deformuojamą komunikaciją, yra bandymas išnagrinėti priežastis (arba pagrindą), kuris padėtų atskleisti, kodėl įvairios pusės/veikėjai yra kviečiami dalyvauti komunikacijos procese. Kokie galimi tokio dalyvavimo rezultatai?

Teoretiškai ir konceptualiai galima susisteminti veikėjų dalyvavimo pagrindą/priežastis ir komunikacijos naudojimo rezultatus įvardijant keturias grupes (žr. 2 lentelę):

2 lentelė. Dalyvavimo pagrindas ir komunikacijos naudojimo rezultatas

<p>1. INSTRUMENTINIS</p>	<p><u>Komunikacija sistemoje naudojama kaip informacija</u>: tai būdas sistemai absorbuoti informaciją iš pakviestosios pusės kasdieninio gyvenimo patyrimo. Tai yra informacija, kurios neįstengtų pasiekti pati sistema (dėl jos idealaus racionalistinio modelio).</p>
<p>2. STRATEGINIS</p>	<p><u>Komunikacija kaip tariamoji įtaka</u>: tai būdas, kai sistema suteikia galimybę pakviestai pusei dalyvauti bendruose sprendimuose, kartu sustiprinant sistemos motyvaciją ir jos efektyvumą.</p>
<p>3. TERAPINIS</p>	<p><u>Komunikacija kaip terapinė priemonė</u>: tai būdas, kai pakviestoji pusė turi galimybę išsakyti kas jai rūpi, “guli ant širdies”.</p>
<p>4. KOMUNIKACINIS</p>	<p><u>Komunikacija kaip procesas, orientuotas į konsensuso pasiekimą, ir kaip kanalas, leidžiantis apsvarstyti socialinių procesų esmę</u>: tai argumentais pagrįstas būdas, stimuliuojantis demokratijos procesą, reflektyvų mokymosi procesą, paaiškina ir iš naujo apibrėžia socialinių procesų esmę, kur komunikacija yra laikoma koordinuojančiu mechanizmu.</p>

Pirma, techninio požiūrio į pasaulį stiprėjimas ir pernelyg didelis instrumentinio veiksmo akcentavimas gali nustelbti pagrindines moralines-praktines vertybes individų kasdieniniame gyvenime. Habermaso teigimu, tai “gera traša” kasdieninio gyvenimo kolonizacijai (Habermas 1987: 356-373). Instrumentinė dimensija, Habermaso požiūriu, yra nepakankama norint įteisinti teisės procedūrinį racionalumą, jei nukrypstama nuo veiksmo teoretinio požiūrio. Dėl šios priežasties reikėtų ieškoti kitos kokybės norint užtikrinti įstatymų teisėtumą ir efektyvumą.

Antra ir trečia, komunikacijos pagrindą gali nulemti strateginės ar alternatyvios terapeutinės priemonės. Šis aspektas yra paradoksalus, nes jis apima tiek neigiamą, tiek teigiamą komunikacijos pusę. Komunikacija, pagrįsta strateginiais ar terapeutiniais motyvais gali suteikti daugeliui individų galimybę “išsakyti, kas ant širdies guli”. Jei šią galimybę sistema priima kaip “apsisaugojimo filtrą” siekiant sušvelninti ar sumažinti tam tikrą problemą, tai tokios procedūros vartojimas gali būti suprantamas kaip nulemtas strateginiu požiūriu. Jei individas “tik padūsauja”, nepa-

sinaudodamas galimybe argumentuotai bendrauti, tai procedūra funkcionuoja tik terapeutiškai. Strateginis aspektas taip pat gali įtraukti dalyvius į komunikacinius ryšius ir bendrų sprendimų priėmimą, šitaip galėdama sustiprinti jų motyvaciją. Tai irgi tam tikra prasme laikoma terapeutine priemone. Jei ši motyvacijos stiprinimo būdą sistema panaudoja tik kaip instrumentą ar priemonę padidinti efektyvumui, tai dalyvavimą nulemia strateginiai veiksmai.

Ketvirta, komunikacinis veiksmas kaip sąvoka atlieka ypatingą vaidmenį sistemų teorijoje. Komunikacijos sąvoka yra pagrįsta sistemų gebėjimu gauti ir absorbuoti informaciją iš individų kasdienio gyvenimo. Gauta informacija yra tokio pobūdžio, kad be tokio komunikacinio kanalo ji neegzistuos. Informacija, kurią sistema gali gauti kviesdama skirtingus veikėjus dalyvauti sprendimų priėmimo procese ir formuoti visuomenę, rodos, yra svarbi pačios sistemos vidiniam sureguliuojimui. Kalbant apie komunikacinį aspektą, svarbu pažymėti, kad komunikacinis racionalumas stimuliuoja mokymosi procesą skirtingose socialinėse sferose ir yra įteisinamas pasitelkiant reikšmių diskusijas ir konsensusą. Nei terapeutiniai, nei instrumentiniai aspektai neišnyksta komunikacinėje sferoje. Pagal savo prigimtį jos yra antrinės. Tik instrumentinio aspekto nepakanka, nepaisant jo teigiamų bruožų.

Habermasas pateikia diagnozę Vakarų visuomenėms, pažymėdamas, kad procedūros, numatančios sąlygas tarpusavio supratimui ir refleksyvaus mokymosi procesui (o ne spėjimui ar instrumentiniam valdymui) tampa didėjančia jėga plėtojantis moderniai teisei, nepaisant sistemos imperatyvų. Tačiau tai yra atviras ir empirinis klausimas, kuris vertas tolesnių teisės sociologų studijų.

Praktinis Habermaso teorijos įvertinimas ir jo teorijos kritika

Teoriniame kontekste Habermasui buvo svarbu surasti būdus, kurie leistų pagerinti tarpasmeninę, tarporganizacinę ir tarpsisteminę komunikaciją. Sociologai, susipažinę su Habermaso ar Goffmano teorinėmis studijomis, gali nesunkiai atpažinti analizuojamą komunikacijos problemą, kuri įvardijama kaip “sistemiškai deformuota komunikacija” (Habermas; 1987). Tačiau Habermaso intelektualinės pastangos nukreiptos į komunikacinio veiksmo tobulinimo planą, kuris siekia užtikrinti pagrįstą ir nevaržomą komunikaciją, kurioje vis dėlto egzistuoja netolygus valdžios ir statusų pasiskirstymas, dažnai žlugdantis susitarimo ir intersubjektyvaus supratimo siekimo pasitelkiant teisingas diskusijas galimybę. Studijuojant Habermaso komunikacinio veiksmo ir komunikacinio racionalumo teoriją, galima atpažinti idėjas, kurios galėtų pagerinti komunikacijos praktiką įvairiuose lygmenyse. Jau yra žinomi Habermaso teorijos pritaikymo eksperimentai praktikoje. Profesionalūs planavimo konsultantai Foresteris (1989; 1992) ir Schroyeris (1973) Habermaso komunikacinio veiksmo teoriją bandė pritaikyti savo kasdieniniam konsultacijų darbui. Mokslininkai Sciulli'is (1992) ir Frankfordas (1994) aktyviai plėtoja programas, kurios siekia įvertinti ir Habermaso komunikacinio veiksmo ir komunikacinės etikos idėjas profesionalioje verslo aplinkoje (konsultantai stebėjo organizacijų atstovų socialines ir verbalines sąveikas), t.y. sukurti sąlygas, kurios sudarytų galimybę “idealiai kalbos situacijai”, leidžiančiai žmonėms priartėti prie racionalaus konsenso priimančiam sprendimui.

Habermasas bando surasti terapeutines

priemonės, kurios padėtų pagerinti komunikacijos ir sąveikos procesus. Jo komunikacinio veiksmo schema galėtų pasitarnauti klinikinės sociologijos praktikoje. Kitaip sakant, padėti žmonėms, grupėms, organizacijoms, kurioms būdingos komunikacijos suvaržymo problemos kasdieniniuose santykiuose. Tai nėra rekomendacija ar konsultacija, kuri labiau būdinga socialinio darbo ar psichoterapeutinei praktikai, bet galimybė pritaikyti komunikacinio veiksmo teorijos privalumus kasdieninėms situacijoms, pabrėžiant ne individualių ar psichologinių, bet socialinių ir kultūrinių veiksnių svarbą (Chriss; 1995: 562).

Habermaso teorijos kritikai dažniausiai nukreipia savo strėles į teiginį, kad Habermasas, kaip ir Parsonsas su AGIL schema, sunkiai

įgyvendina galimybę priartinti savo abstrakčią teoriją prie empirinio socialinio pasaulio. Habermasas kalba apie galimybę sukurti tokias sąlygas, kurios priartintų prie "idealos kalbos situacijos", leidžiančios žmonėms pasiekti racionalų konsensą tvarkant savo reikalus. Tačiau Habermasas nesiekė sukurti tokias sąlygas realiame pasaulyje (Argyris, Putnam, Smith; 1985: 35).

Habermaso komunikacinio veiksmo teorija siekia apginti racionalumo idealą, kuris įprasminamas universaliose kalbos prielaidose, ir šis idealas, deja, negali būti tiesiogiai taikomas kasdieninio gyvenimo situacijoms. Tolesnis žingsnis, kaip siūlo Robinsonas (1994), Frankfordas (1994), ir Youngas (1989), yra Habermaso "universalios pragmatizmo" pertvarkymas į "empirinį pragmatizmą".

Literatūra

Argyris, C., Putnam, R., and D. Smith (1985) *Action Science*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Audi, R. (1995) *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. New York: Cambridge University Press.

Baldamus, W. (1992) "Understanding Habermas's Methods of Reasoning". In *History of the Human Sciences* 5: 97-115.

Barber, B. (1984) *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: LA.

Bernstein, J.M. (1995) *Recovering Ethical life: Jurgen Habermas and the Future of Critical Theory*. New York: Routledge.

Chriss, J.J. (1995) "Habermas, Goffman, and Communicative Action: Implications for Professional Practice". In *American Sociological Review*, Vol. 60, No.4. 1995, pp. 545-565.

Dahl, G. (1995) "Critique, Conservatism, Ideology: The Frankfurt School's Critique of the Sociology of Knowledge Revisited." In *Current Perspectives in Social Theory*, Vol. 15, pp. 155-179.

Forester, J. (1989) *Planning in the Face of Power*. Berkeley, CA: University of California Press.

Forester, J. (1992) "Critical Ethnography: On Fieldwork in a Habermasian Way." In *Critical Management Studies*, pp. 46-65, ed. by M. Alvesson and H. Willmott. London: SAGE.

Frankford, D.M. (1994) "The Critical Potential of the Common Law Tradition" (Review Essay of D. Sciulli's Theory of Societal Constitutionalism). In *Columbia Law Review* 94: 1076-1123.

Habermas, J. (1970) *Toward a Rational Society*. Boston: Beacon Press.

Habermas, J. (1971) *Knowledge and Human Interests*. Translated from German by J.J. Shapiro. Boston, MA: Beacon Press.

Habermas, J. (1975) *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.

Habermas, J. (1976) "On Systematically Distorted Communication". In *Critical Sociology: Selected Writings*, ed. P. Connerton. Harmondsworth, Eng.: Penguin.

Habermas, J. (1984) *The Theory of Communicative Action Vol.1: Reason and Rationalisation of Society*. Boston: Beacon Press.

Habermas, J. (1987) *The Theory of Communicative Action Vol.2: The Critique of Functionalist Reason*. Boston: Beacon Press.

Habermas, J. (1988) "Morality and Ethical life: Does Hegel's Critique of Kant Apply to Discourse Ethics". In *Northwestern University Law Review*, 83, 1988, p. 44.

Held, D. (1980) *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. Berkeley: University of California Press.

Hinkle, G.J. (1992) "Habermas, Mead, and Rationality". In *Symbolic Interaction* 15: 315-31.

McCarthy, T. (1982) *The Critical Theory of Jurgen Habermas*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Ritzer, G. (1996) *Sociological Theory*. The McGraw-Hill Companies, Inc.

Robinson, V. (1994) "The Practical Promise of Critical Research in Educational Administration". In *Educational Administration Quarterly* 30: 56-76.

Rubavičius, V. (1999) "Postmodernusis racionalumo dekonstravimas". *Filosofija Sociologija*, 1999 Nr.1, pp. 25-31. Vilnius Academia.

Schroyer, T. (1973) *The Critique of Domination*. Boston, MA: Beacon.

Sciulli, D. (1992) *Theory of Societal Constitutionalism: Foundations of a Non-Marxist Critical Theory*. New York: Cambridge University Press.

Seidman, S. (ed.) (1989) *Jurgen Habermas on Society and Politics: A Reader*. Boston:

Beacon Press: 1-25.

Weber, M. (1978) *Economy and Society*. Berkley University of California Press.

White, S.K. (1988) *The Recent work of Habermas: Reason, Justice & Modernity*.

Young, R. (1989) *A Critical Theory of Education: Habermas and Our Children's Future*. New York: Harvester Wheatsheaf.